

ÁKÁCOK ALATT

UTASI CSABA

Az első világháború után, lévén, hogy standard, továbbfejleszthető hagyománya nem volt, irodalmunk tétován tette meg első lépéseit. Az avantgárd hívei, mintha mi sem történt volna, forradalmas lendülettel folytatják munkásságukat, a más karakterű törekvések pedig jórészt csak egymástól elszigetelten juthatnak érvényre. Becskereken útjára bocsátják a rövid életű *Renaissance* és a *Fáklya* című folyóiratot, a *Bácsmegyei Napló* irodalmi rovatot indít, szórványosan, szerzői kiadásban kötetek jelennek meg, de mindezeket a jelenségeket semmi sem köti egybe: a jugoszláviai magyar irodalom egyelőre az igazak álmát alussza. Csak a húszas évek derekán kezdeményezett irodalmi viták nyomán válik nyilvánvalóvá, hogy elodázhatatlan valamely eszmei és esztétikai közös nevező kutatása, melynek jegyében különféle tájékozódásokat felölelő, tényleges irodalmi életet lehetne teremteni. De még ekkor is sok a tétovázás. A *Bácsmegyei Napló* az évtized végén almanachokkal próbálja kiküszöbölni a súlyt képező irodalmiság hiányát, ezek azonban korántsem azt a célt szolgálják, hogy író és olvasó egyaránt közelebb kerüljön irodalmunk jövőt ígérő megalapozásához. Fenyves Ferencék kedélyeskedő liberalizmusa jószerevével csak arra törekszik, hogy az olvasó megbízható információkat kapjon mindarról, ami az írói műhelyekben készül. Ugyanakkor azonban egyáltalán nem tartják szem előtt az új ország szociális gondjait, s ami még zavaróbb, a megoldatlan nemzeti kérdést sem.

A húszas évek végén, elsősorban Csuka Zoltán és Szenteleky Kornél összefogásának eredményeképpen, gyökeres szemléleti változás áll be, s ezt a harmincas évek elején mennyiségi gyarapodás is követi. A *Vajdasági Írás* megszűnte után a *Reggeli Újság* mellékleteként már 1930-ban útjára indul *A Mi Irodalmunk*, majd 1932 májusában a *Kalangya* is, amely a mostoha anyagi körülmények ellenére egészen 1944 nyaráig fenn tudja tartani magát. S ugyancsak a harmincas évek elején, irodalmunk anyagi alapjának átmeneti erősödésekor, csaknem egyszerre két könyvsorozat, a *Kalangya Könyvtár* és a Jugoszláviai Magyar Könyvtár kötetei kezdenek megjelenni. Szenteleky helyi színek elmélete ekkor már készen áll, épp ezért magától értetődő igényként merül fel, hogy az 1928-ban publikált *Kéve*¹ után a jugoszláviai magyar kispróza eredményeit is prezentálni kellene. A Jugoszláviai Magyar Könyvtár szerkesztősége Szentelekyt kéri föl az antológia összeállítására, két tízves kötetben állapítva meg annak összterjedelmét. Szenteleky örömmel vállalja a munkát, úgy véli, végre a gyakorlatban is érvényt szerezhet évek óta hangoztatott elveinek. Mivel azonban egyrészt kevés olyan novellát ismer, amely igényeit kielégítené, másrészt pedig mind súlyosabb betegsége gátolja abban, hogy a számtításba vehető írót személyesen fölkeresse, együttműködésre felkérő körlevelet küld szét írótságainak.²

A körlevél pontosan rögzíti, hogy milyen novellákra számít, s miként reméli

elérni célját. Irodalmilag „komoly, értékes” alkotásokat vár, melyek méltóan reprezentálhatnák írójuk munkásságát. A témaválasztást természetesen a felkértekre bízta, de siet hozzátenni, hogy ha olyan szövegük volna, melyben „bácskai-bánati levegő remeg”, akkor inkább azt küldjék el, mint valamely „idegen, ismeretlen környezetben lejátszódó, általános problémákkal foglalkozó írást”. Majd többször hangoztatott felfogása szellemében a helyi jelleg és a művészi színvonal kívánatos egységét nyomatékosítja: „Természetes, hogy a művészi érték, az írás erejét többre becsülöm az erőltetett, gyenge írásba ágyazott helyi színeknél, de annak örülnék legjobban, ha az esprit locale, a genius loci egyesülhetne az erős, életos művészettel.” Egy elérhetetlen álom nevében föltételezi tehát, hogy vajdasági témák feldolgozására készítheti íróinkat, anélkül hogy a készülő szövegek az európai irodalom folyamából kiszakadnának. Tapasztalatai alapján azonban sejti, hogy e „közösségi” célt ezúttal sem lehet zavartalanul elérni, épp ezért nemcsak arra kéri íróitársait, hogy két-három írást küldjenek neki, hanem egyúttal felhívja a figyelmüket, hogy nem megjelent novellákat vár, olyant pedig, amely a *Kalangyában* már napvilágot látott, semmi esetre sem használhat. Azt jelenti ez, közvetve úgyszintén a helyi színek jelentőségét domborítva ki, hogy Szenteleky letér az antológiakeresztés szokásos útjáról: nem meglevő, ismert elbeszélésekből akarja megtalálni a jugoszláviai magyar kispróza keresztmetszetét, hanem mintegy a jövőből szeretné kiszakítani azt. Ha viszont meggondoljuk, hogy az írókat ábécé sorrendben megszólaltató antológia tervének realizálására csak néhány hónap állt rendelkezésre, sőt azoknak, akik az ábécé első betűivel írják a vezetéknevüket, Szenteleky alig néhány hetet ígérhetett az esprit locale művészi megragadására, akkor nem nehéz belátni, hogy a vállalkozás eleve kérdéses volt.

Annál inkább, mert Szenteleky, bármekkora tekintélyt szerzett is ekkorra irodalmi körökben, voltaképp függőségi viszonyban állt azokkal szemben, akik a válogatás közzétételét pénzelték. Amint az antológia első része elnyerte végső formáját, az első íveket talán már szedték is, szabadkai írói körökben felerősödött az érdeklődés a kötet iránt, s közvetítők révén nem egy dilettáns nyomást próbál gyakorolni Szentelekyre, hogy amúgy menet közben változtatáson koncepcióján. Amikor 1933 márciusában Radó Imre afelől érdeklődik nála, hogy Lucia szerepel-e az antológiában, kategorikusan azt válaszolja, hogy nem küld neki körlevelet, mert fél, hogy szellemeskedő írást kapna „hely és idő nélkül, a Nőről meg a Férfiről, esetleg a nemzetközi háromszögről”, amire semmi szükség, hiszen egyébként is elég sok ilyen íztelen, gyökértelen szöveg érkezik, nem is tudja, sikerül-e egyáltalán „valami egységes lelket lehelni az antológiába”.³ A szelíd nyomásgyakorlás azonban ezzel még nem ért véget. Szabadka továbbra is kitart Lucia mellett, s miután a teljesen indokolatlanul dédelgetett kékharisnya végül mégis fölkéretik az együttműködésre, Szenteleky borzadva számol be arról, hogy megküldött novellájában Lucia „egy vadregényes erdőben élő párról cseveg, aki 20–30 év előtt szerelmes volt bele”.⁴

Mit tehetett volna? Besorolta a „novellát”. Azt viszont már nem tudta erkölcsi felháborodás nélkül elviselni, hogy a szerkesztői munkálatok utolsó fá-

ziséban újabb határozott igénybejelentés érkezett Szabadkáról, miszerint Havas Károly, Havas Emil, Vidor Imre és Farkas Frigyes írásaitól sem tekinthet el. Levélben keresi föl Radó Imrét, vele eddig rendszerint szót tudott érteni, s nyomatékosan kéri, hogy nevét azonnal vegyék le a kötet címlapjáról, előszavát hagyják ki, s az immár „csöppet sem találó címet”⁵ változtassák meg. Nem sokkal később pedig a kiadó Kende Ferenchez fordul panaszos levéllel, melyben egyebek közt kimondja: „Nagyon keserít ez az ügy, nagyon fáj, hogy elgondoláson kívül részben sem valósíthattam meg. Én egy egységes, érdekes antológiát szerettem volna összeállítani, amelynek eleven lelke van (. . .). Az írók nagyrésze nem akarta vagy nem tudta megérteni szándékaimat, egyedül a fiatalok álltak mellém és siettek a segítségemre. Ha tettem is megalkuvásokat, hitem makacs volt és megmásíthatatlan, sőt még ma is vallom, hogy irodalmunkból csak akkor lehet valami, ha földünkbe, népünkbe, problémáiba kapaszkodik. Közben Radó látogatott meg, és meggyőzött arról, hogy más szempontokat is figyelembe kell venni és legalább 6–7 olyan kivénült dilettánsot kell felvenni az antológiába, akik az elgondolásomat nem is ismerik, és ha ismerik, nem respektálják. Az antológia így úgy fog festeni, mint kivénült, mindentől távol álló dilettánsok menhelye. (. . .) Belátom, hogy ezeknek az embereknek szerepeltetésére szükség van, hogy nem lehet nélkülük az antológiát megjelentetni, de ugyanakkor beláttam azt is, hogy én teljesen felesleges vagyok makacs hitemmel, miljő elméletemmel, Taine-nel, Crocéval irányt szabó és igaz irodalmat teremtő szándékaimmal. Hitem semmit sem rendült meg, de be kell látnom, hogy a jelen körülmények között kudarcot vallottam, nem való vagyok arra a szerepre, amely hitfeladást és végnélküli megalkuvást követel.”⁶

Visszavonulni azonban ekkor már nem lehetett, az antológia nyomdai munkálatai vége felé jártak,⁷ s Szenteleky fölzúdulása mindössze annyit eredményezett, hogy a két Havas, Farkas Frigyes és Vidor Imre novellái mégsem kaptak helyet az antológiában. De mert Lucia pánkodó csicsergését Szenteleky mégiscsak besorolta, a mellőzöttek komolyan megnehezíteltek rá, s alig néhány hónappal később vihart kavartak mind az antológia, mind a helyi színek elmélete körül.⁸

Az előszóban Szenteleky a válogatás „egyedül helyes szempontja”-ként az értékek kévébe gyűjtésének elvét nevezi meg. Bármilyen politikai hite, művészi elgondolása vagy világnézete van is valakinek, hangoztatja, ha magyarul ír, és ha írása értékről tanúskodik, a kévében a helye. Ez az elv minden normálisnak vehető szituációban megbízható nyomjelző lehet a szerkesztők számára, minthogy azonban Szenteleky nem novellairodalmunk *tényleges adottságaiból* indul ki, hanem *programos vágyképzetekből*, csakhamar ellentmondásokba keveredik. A kéve-elvet, fejtegeti, egy novellaantológia esetében nem is oly egyszerű megvalósítani: ha a gyűjteménynek nincs „egységes lelke”, mit sem ér a vállalkozás. Első számú gondja épp ezért az, hogy miként biztosítsa a kiadvány szellemi egységét, melynek erre felénk nemigen van alapja. A jugoszláviai magyarság politikai elhagyatottsága nem kedvez a „merek, állandóra beállított” nézőpontoknak, nálunk minden összefolyik, bizonytalanná válik, a

„tisza osztályöntudatot” éppoly ritkán találjuk meg, akár a „kisebbségi öntudatot”, a „polgári öntudat” pedig sohasem fejlődött ki. Világnézeti egységet tehát nem lehet létrehozni, ugyanakkor azonban a művészi közös nevező föllelése is lebírhatatlan akadályokba ütközik. A jugoszláviai magyar írók elszórvan élnek csaknem húszezer négyzetkilométeren, nem alakulhatnak ki meghittebb társaságok, nincs közöttük sem egység, sem „hárcias ellentét”, mely „új eszmék, forradalmi művészi elgondolások” megvitatását előlegezné.

Érdekes, hogy Szenteleky ezen a ponton megtorpan, nem kutatja tovább az antológia egységességének belső, szellemi dimenzióit. Nem tudta volna, hogy egy-egy antológiának a teremtőerő megközelítőleg azonos intenzitású megnyilatkozása is kölcsönözhet szellemi természetű kohéziót? Szó se róla, pontosan tudta, csakhogy íróink, írogatóink teljesítőképességét is közelről ismerte, s mert ismerte, az esztétikum elsődleges szerepéről lemondva, az egységtéremtés lehetőségét mindenkit egyaránt meghatározó *külső* mozzanatokban fedezte föl. Taine miliőelméletéhez kanyarodott vissza, azt bizonygatva, hogy a környezeti adottságok jelentőségét nálunk fokozott mértékben figyelembe kell venni, hiszen Bácskában és Bánátban a „geopszichológiai tényezők erősebbek a társadalmiaknál, a gyenge kulturális tényezőkről nem is beszélve”. A környezeti hatásban kell hát keresni azt a szervesen egységes szellemet, amely „minden egyéniségen, világszemléleten, írásművészetén túl összefogja e föld elbeszélőit”.

Szenteleky persze maga is tudta, hogy az egységtéremtés geopszichológiai alapja leegyszerűsítő eszmélkedés eredménye, s ez okból nyomban árnyalni kezdte alaptételét. A *couleur locale*-t nem szabad szó szerint értelmezni, szögezte le. Nem az a fontos, hogy a „történet Bácskában vagy a Bánátban játszódik le, hogy a környezet színei megfeleljenek az idevaló táj színeinek. A szellem a fontos.” Vagy még nyíltabban: „A lényeg az, hogy igazi életet, igazi máts adjon az író. (. . .) Az igazi írónak élnie kell a mában.” Már itt napnál világosabb, hogy Szenteleky gyorsan eltávolodott a geopszichológiai tényezők mindenhatóságának feltételezésétől, hogy aztán nem sokkal később arra hívja föl a figyelmet, amit szerinte a felelősséget érző jugoszláviai magyar írónak egyszerűen nem szabad megkerülnie: „Rá kell mutatni a fekélyekre, a lázító igazságtalanságokra, azokra a gonosz akadályokra, amelyek a jobb, a tökéletesebb holnap elé fekszenek.”

Főlöszleges lenne bizonygatni, hogy az *Ákácok* alatt előszavának ezen a pontján már egyáltalán nem a Taine-féle miliőelmületről van szó. Geopszichológiai tényezők, időjárású és talajviszonyok, hosszú, forró nyarak, búza, kukorica, homok, eperfák, szegényes, szomorú akácok a csatorna mentén? Nem! Véresen komoly társadalmi-politikai ellentmondások, gazdasági gondok, a légszomjjal küszködő kisebbség fájdalmái, egyszóval: az adott élet nyomora, amelyen az írott szó segítségével változtatni kellene, legalább oly mértékben, hogy a kisebbségi magyar ráismerhessen jogfosztottságának, rossz közérzetének, háttérbe szorítottságának tényeire. Nem kétséges, így van, de mert Szenteleky rejtőzködőn, aranyfüstbe csomagolva teszi közzé ezt a kívánalmat, a ju-

goszláviai magyar író társadalom nagy része nem figyel föl rá, hanem inkább azon berzenkedik, hogy apostoli megszállottságában Szenteleky a környezeti hatások Prokrusztesz-ágyába akarja kényszeríteni az írásművészetet.

Maga Szenteleky természetesen példát kíván statuálni, és olyan elbeszélést tesz közzé az antológiában, amely a helyi színek mellett az esprit actuelt is felmutatja. *Ervényesülni!* című novellájának eseményei az első világháború utáni években játszódnak, midőn az újonnan megalakult jugoszláv államban a kisebbségi származás igen kedvezőtlenül befolyásolja a közigazgatási számról-ról való felkapaszkodást. A novella hőse azonban mindenáron érvényesülni akar. Unos-untalan azt hangoztatja a hivatalban, hogy ő valójában nem Szűcs Jenő, hanem Evgen Szics. A Magyar Olvasókörbe be se teszi a lábát, a polgármesternek azt hazudja, hogy anyja bunyevác, a „nácselniknek” azt, hogy a felesége dalmát, ha viszont kollégáival sétálgatva találkozik velük, legszívesebben mindkettőjüket letagadná. Végül, csakhogy pozícióját megszilárdítsa, bésűgővé aljasul. Vitathatatlanul időszerű, a kisebbségek körében ma is kísértő jelenségeket ragadott meg itt Szenteleky, a novella azonban mégsem meggyőző. Szituációi mesterkélték, előadásmódja karikatúrális, emellett pedig semmit sem tár fel a hatalmi mechanizmus eszközeiről, melyek az Evgen Szicscet kitenyészteni szokták.

Ugyancsak az esprit actuel jegyében született Börcsök Erzsébet *Vándor a Nisavánál* című novellája, csaknem két esztendővel a Szentelekyé előtt, eredetileg ugyanis *A Mi Irodalmunkban* jelent meg 1931-ben. Szenteleky tehát ez esetben kivételt tett, mintegy jelezve, hogy a novellát rendhagyóan fontosnak találja. Az írónő itt egy Irma nevű magyar lány szerelmének történetét adja elő, a kisebbségi azonosságtudat megőrzésének vagy feladásának dilemmája elé állítva a hőst. Irma egy Niš környéki szerb fiúba szeret bele, s érzelmei parancsára leutazik Dél-Szerbiába, ahol zavartalanul sütkérezik a patriarkális szerb tűzhelyek melegénél. Kisvártatva azonban fölhorgad benne az érzés, hogy Niš „mégiscsak idegen neki”, „haza kellene már menni”, „oda mihozzánk, a sima barázdák mellé, az akácokhoz”. Amennyire természetes Irma egyre növekvő honvágya, legalább annyira felemás Börcsök Erzsébet kérdésfelvetése. A két fiatal szerelme kapcsán nem a szokások, a hagyományok, a kultúrák különbözőségén inszisztál ugyanis, amelyek csakugyan gátként emelkedhettek volna közük, hanem a „vér szaván”. Irmában a vér üti fel a fejét, a vér lázadozik és követelődik, a vér húzza vissza övéhez. Börcsök Erzsébet természetesen nem valamiféle fajvédő programot hirdet meg, ám ennek ellenére kimódoltnak tetszik Irma föltétlen szerelmének ilyen ellensúlyozása. Nem véletlen hát, hogy a lány érzelmileg semmiképpen sem igazolható meghátrálását későbbi visszavágyódásának következő záróbekezdésével lazítja föl: „Ha sok minden elveszne, az ő gyereke volna mégis. Az ő szívé, az ő érzéseit hordozhatná mégis. Ha idegen szóban, idegen fájban, de tudna emberi értéket felmutatni benne. Utódot, aki folytathatná a harcot az étellel, amely neki nem sikerült.”

E két novella mellett az *Ákácok alatt* valójában egyetlen olyant sem tartalmaz, amely minden tekintetben megfelelhett volna Szenteleky várakozásá-

nak. Herceg János a vérbő tehetség nyilvánvaló jegyeit mutatja fel a *Kekez Tuna lakodalma*ban, a *Dunai hajós* Majtényi Mihály mesélőkedvének megéledéséről tanúskodik, a fiatal Aranyady Györgynek *Három óra múlt öt perccel* című szövege érzékletesen idézi meg a vidéki vasútállomások fojtott éjszakai levegőjét, de még ezekben a figyelemkeltő novellákban sem lelhetjük föl a társadalmi fekélyek, a „lázító igazságtalanságok” és „gonosz akadályok” megnevezésének intencióját. Még kevésbé Dudás Kálmán *Kandúr mászkál a kuckóban* című novellájában, amely a fiatal Móricz Zsigmond modorában mondja el egy dúvad parasztember és hűséges felesége elhidegülésének, majd egymásra találásának „megható” történetét. Ugyancsak a meghatás célja vezérli Adorján Andrást a *Tiszai imádságban*, amely elégtelen prózaírói eszközökkel, már-már érzelgősen eleveníti meg egy Zágrábra sodródott Tisza menti ember keserveit. Ezekben a novellákban már sztereotípiákba fulladnak a helyi színek, azokról nem is szólva, amelyek a hiteles regionális jelleget egy-egy Pero vagy Stevo bácsi fölléptetésétől remélték. S végül nem kis számban ott vannak azok a novellák, melyeknek szerzői nem voltak hajlandók erőltetni a látszatot, hanem a maguk szerény tehetségéhez mérten tovább haladtak megkezdett újukon, s egy-egy igénytelen tárcát küldtek meg a szerkesztőnek.

Míndez azt jelzi, hogy az *Ákácok alatt* koncepciója csakugyan meghiúsult. Szenteleky ellentmondásos vágyképzetei nem tudtak tüzet csíholni a magabizó vidéki dilettánsok gyülekezetében. S mégis, elkeseredett, már-már irracionális gesztusa, mellyel a semmiből valamit, értéket, maradandóságot, jövőt akart kicsikarni, irodalmunk legfényesebb pillanatainak egyikét idézi. Különösen ma, harmadszori szétszórattatásunk napjaiban, midőn nyomorúságunkat tetézendő egyesek újra meg újra afelől szeretnének meggyőzni bennünket, hogy autochton irodalmunk nem volt, nincs, és nem is lesz.

JEGYZETEK

¹ *Kéve*, vajdasági költők antológiája, egybegyűjtötte Csuka Zoltán, a Képes Vasárnap kiadása, Novisad, 1928

² A körlevelet lásd: *Szenteleky Kornél irodalmi levelei 1927–1933*, Szenteleky Társaság, Zombor–Budapest, 1943. 329. l.

³ I. m. 340. l.

⁴ I. m. 361. l.

⁵ I. m. 359–360. l.

⁶ I. m. 360–631. l.

⁷ *Ákácok alatt* címmel a Jugoszláviai Magyar Könyvtár 4. és 5. köteteként a gyűjtemény még az év tavaszán megjelent.

⁸ A vitát a mellőzött, hiúságában megsértett Havas Emil kezdeményezte *Vicinális irodalom* című cikkében, melyre Szenteleky azonnal válaszolt (*Kalangya*, 1933. 7. sz.). A disputáról *Irodalmunk és a Kalangya* című kötetünkben fejtettük ki véleményünket; Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1984. 19–20. l.